

УДК 94(477)(092):930.1"652"

Лагодзінський В. В.,

здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Щодо початків підготовки Михайла Драгоманова як антикознавця*

У статті досліджується процес становлення Михайла Драгоманова як антикознавця. Доводиться, що початки антикознавчих уподобань Драгоманова знаходяться в його гімназичних студіях.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, К. Полевич, О. Стронін, антикознавство, класичні студії, гімназична освіта.

Питання щодо початків антикознавчих студій Михайла Петровича Драгоманова є логічним і впливає з самої біографії великого українця. Його українознавчі студії і громадсько-політична діяльність настільки вагомі, що зазвичай залишають у певному затінку його викладацьку діяльність, суттєву складову якої становила історія: всесвітня і особливо – антична, греко-римська. Водночас, ґрунтовність античних студій Драгоманова, а також той факт, що вони здійснювалися на початковому етапі його наукової творчості, дозволяють стверджувати про значний вплив, який вони справляли на визначення основних світоглядних орієнтирів молодого вченого, його кругозору. Як зауважив Борис Кістяківський у своїй передмові до політичних творів Драгоманова, що видавалися в Парижі у 1906 р., «Зовнішні умови примусили його (тобто Михайла Драгоманова. – Авт.) стати на позицію політичного агітатора. Але агітатором у точному сенсі слова він ніколи не був. Навіть у властиво агітаційні видання він вносив свою широку наукову ерудицію і всю глибочінь своєї думки. Всі його політичні твори засвідчують про багатство його знань з політичної історії передових народів і про domeжну продуманість його головних засновків». Для нас, таким чином, важливим є дослідити сам процес становлення Драгоманова як антикознавця.

Для формування людини як особистості надзвичайно важливими є умови цього формування, і попри всю загальність твердження Джеймса Локка про те, що немає вроджених принципів (no innate principles) і що людина — то є продукт оточуючого середовища ми його, в цілому, сприйmemo. І дійсно, «середовище дитинства», значною мірою буває визначальним для сформування особистості, і весь шлях, яким іде людина впродовж всього життя, розпочинається з першої її «стежини за вікном»... Особливо це є характерним для другої половини XIX ст., коли гуманітарна складова в системі виховання та освіти привілейованих верств суспільства Російської імперії все поглиблювалася. Михайло Петрович Драгоманов, безумовно, теж належав до цих верств. Не вдаючись у детальний аналіз його біографії, охарактеризуємо перші віхи, що можуть бути важливими для розкриття обраної для дослідження теми.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. у Гадячі. Рід Драгоманових належав до козацької старшини. Один з його предків, грек за походженням, був перекладачем у війську Богдана Хмельницького, один із дядьків брав участь у декабристському повстанні. Батько ж закінчив привілейоване училище правознавства у Петербурзі, згодом з невідомих причин перебрався до Гадяча.

Дещо суперечливими здаються роки навчання у Гадяцькому повітовому училищі: з одного боку, зауважується його непримітність, з іншого ж, що там він мав хороших педагогів. Ще суперечливішими здаються роки його навчання у Полтавській гімназії (1853–1859 рр.), з її, як зауважується, «загалом рутинними порядками», які, однак, не перешкодили гімназистові набути належної освіти: на думку Олени Пчілки «... Полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона школою тих давніх часів, далекою від ідеалу і по методах

навчання, і по звичаях педагогічних взагалі). Такий висновок робиться, як нам здається, з огляду на відомий інцидент, що ледь не обернувся для Драгоманова виключенням з гімназії. Проте сам Михайло Драгоманов мав складніші враження про свої гімназичні роки. Чи не найпомітніше це проявляється в його автобіографічному нарисі «Два учителі», де він у ролі прологу пише: «Вже кілька років назад написав я для «Народу» оці спомини, та вагався посилати їх у редакцію, не бачачи в них досить «політичного» матеріалу, а надто в першому. Аж ось недавно розмовляв я з одним українцем про теперішній стан гімназій у Росії і почув від нього, які зовсім холодні і навіть часто ворожі там тепер відносини між учениками і учителями, і пригадалися мені образи моїх двох учителів, із яких перший служив навіть у «миколаївські» часи, а вмів так гуманно, так тепло жити з учениками і піднімати їх інтелект і мораль. Контраст між моїми споминами про двох учителів і оповіданнями недавнього знайомого піддали мені «політичних» мотивів послати мої спомини в редакцію «Народа». І далі: «Не для того тільки я мушу їх спом'янути, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, окрім батька мого, за те добро, яке вони зробили для моєї душі. Ні, то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні».

Перший з цих двох учителів був Казимир Йосипович Полевич, про якого Драгоманов згадує з надзвичайною теплотою. Поляк за походженням, аскет у способі життя, блискучий педагог, він усе своє життя, на думку Драгоманова, поклав «на учеників, на те, щоб навчити їх латини». Його педагогічна діяльність у Полтавській гімназії обумовила належну філологічну підготовку випускників, що ставали студентами кращих університетів Російської імперії, у тому числі й славіста, етнографа, міфолога, фольклориста та бібліофіла – Олександра Олександровича Котляревського, «українця за походженням, який асоціюється зазвичай винятково з російською культурою». Останній закінчив Полтавську гімназію у 1853 р. – році, в якому до неї вступив Михайло Драгоманов.

Цікавою є оцінка уже пізнім Драгомановим, з точки зору пройденого ним шляху, викладанню класичних мов у гімназіях часів його дитинства: «За ті часи, згадує він, – не було в Росії теперішнього класицизму. Ученики до 4-ої класи не знали ні греків, ні латинів, а з 4-ої ділились: одні пили на класицизм, другі – на законодавство. Після 1848 р. до царя Миколая дійшла чутка, що в Західній Європі консерватори жаліються, що класичні студії ведуть до республіканізму й соціалізму (про це єсть курйозний трактат Бастія «Le Bacchalaureat et le socialisme»), і він вигнав греку майже зо всіх гімназій, замінивши її натуральною історією. Полтавська гімназія зосталась при одній тільки латині, замість якої, як сказано, ученики могли вибирати законодавство. Законовідам, зрештою, не трудно було дістатись до університету, бо їх приймали туди з обов'язком через рік держати екзамен із латини, дуже легкий».

За цих умов Полевич, хоч і любив більше давньогрецьку мову і навіть у приватному порядку читав її у Полтаві для усіх бажаючих, викладав виключно мову латинську. Читав він її блискуче, за власною методикою, як не читали її у подальшому навіть у Київському університеті: «все йшло во славу латини, – згадує Драгоманов невимушене спілкування гімназистів зі своїм учителем, – яку наші «полтавці» в університетах, при професорах-схоластах із німецьких «гуманістів» третього сорту, тільки забували після гімназії. Про себе я скажу, що, вступивши до університету київського, я пішов кілька разів на лекції професора латини Деллена, що написав по-своєму незлу працю «Beitraege zur Kritik der Satyren des Juvenalis», я побачив, що мені там після Полевича абсолютно нічому вчитись, і коли під кінець мого курсу взявсь до римської історії, то просто пішов далі від того, що робив із Полевичем, і не раз, і не два ставали мені в пригоді спомини «латинських чаїв» у Полтаві».

Власна методика Полевича полягала, як це можна зрозуміти, у «не-схоластичному» вивченні граматики, а в читанні та коментуванні класичних авторів, при чотирьох лекціях на тиждень з четвертого по сьомий класи гімназії включно, з запрошенням кращих учнів на квартиру на вже згадувані вище «латинські чаї». Результатом такого навчання було те, що, за спогадами Драгоманова, уже в перший рік навчання читали й перекладали Корнелія Непота, Саллюстія та Овідія, а під кінець курсу «... в 7 класі 2-4 чоловіка читали Таціта, більшість Горація, меншість Лівія. І читали не які кусники, а цілі книги, часто цілі твори, читали не для

самої вправи в граматиці, а для тексту, смакували картини, ідеї. Пам'ятаю, напр[иклад], як ентузіазмувавсь я, читаючи у Саллюстія кандидатську промову Кая Марія, а в ній слова: *fortissimum quemque generosissimum* і т. д. Добре, – іронізує далі Драгоманов, – що цар Микола не знав про мій екстаз, а то б і латину вигнав із гімназій!». Наведені слова Гай Марій – *homo novus*, «людина нова», «вискочка» з точки зору римської знаті – виголошує перед солдатами, звинувачуючи римську аристократичну еліту у корупції, нищості та підлості: «*Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existimo sed fortissimum quemque generosissimum*» (Sall. de Bell. Jugurt. – LXXXV, 10-15) – «Вони зневажають новину мого роду, я – їхнє боягузство: мені дорікають походженням, їм – підлотою. А втім, я вважаю, що природа у всіх одна і спільна, а найхоробріший і є найблагороднішим». Цей приклад, згаданий Драгомановим, дійсно яскравий. Він ілюструє моральні та соціально-політичні уподобання юнака, загальну атмосферу, яка мала панувати на уроках латинської мови у Полевича.

Забігаючи наперед зауважимо, що Полевич прилучиться до навчання свого учня і в Києві, де він допомагатиме «полтавцям» опановувати давньогрецьку мову: «Полевич, – згадує Драгоманов, – узявсь учити нас грецької мови, яка викладалась у нас в університеті ще мізерніше, ніж латинська, професором-німцем і його ад'юнктом-українцем, великим поліглотом, який, однак, почув від мене зі здивуванням, що литовська мова, яку він вивчив, арійська (*incredibile memoratu*). Ми, студенти-філологи, звісно, підскочили від радості, коли Полевич пропонував нам учитись у нього грецької мови, і Полевич, повторивши з нами елементи граматики, посадив нас за Гомера, а потім за Софокла, виробляючи для нас спеціальні лексикони тих п'єс, що ми читали з ним. Кожний з нас старавсь здобути особнє видання читаного автора з коментаріями, через що наші лекції получали спеціальний інтерес, а після лекцій за чаєм ... йшли розмови класичні й не класичні».

Можемо, таким чином, із певністю стверджувати, що заняття латиною у Полтавській гімназії не тільки уможливили у подальшому становлення Драгоманова як антикознавця, а й значно вплинули на формування його світогляду, його суспільно-політичних переконань.

Другим учителем – героєм спогадів Драгоманова – став вчитель історії Олександр Іванович Стронін (1826–1889). На відміну від Полевича, який записував свої методичні поради до латинських текстів, роздавав їх своїм учням і навіть мав намір свої праці опублікувати, Стронін став відомим не лише як учитель видатних діячів української культури (крім Драгоманова він долучився до виховання М. Лисенка та М. Старицького), а й як історик, просвітник, громадський діяч, автор «Народної енциклопедії», соціолог та, навіть, політолог. Завдяки останнім характеристикам Стронін і сьогодні залишається в числі постійно досліджуваних особистостей другої половини XIX ст.

Сам Драгоманов у своїх спогадах пов'язує своє «історієлюбство із впливом батька, «що любив читати історичні книжки». Ще навчаючись у Гадяцькому училищі М. Драгоманов «прочитав немало історичних книг, в тім числі двічі «Историю государства Российского» Карамзіна». Слід, однак, зауважити, що вже згодом, працюючи над курсами із всесвітньої історії в університеті Святого Володимира, він ремствуватиме над обмеженістю вибору історичної літератури. Ще гіршою була ситуація в його дитячі і гімназичні роки. Зішлемося тут на оцінки сучасника – автора «Петербурзьких нарисів» німецького письменника Едуарда Пельца, один з яких було видрукувано в російському перекладі і коментовано А.І. Рейтблатом. Оглядаючи книги з історії, що були видрукувані в Російській імперії за 1835–1837 рр., він констатує: «...тот, кому хотелось бы найти в этих книгах критический взгляд на историю или философичность и даже лишь подлинную правду, поистине предъявил бы к их авторам совершенно несправедливые требования, ибо цензура и прочие обстоятельства устанавливают им слишком узкие пределы, не позволяющие подобной свободы мыслей. Престол по праву требует осмотрительности в тех или иных вопросах; национальная спесь не терпит хулы, а национальные предрассудки надобно в конце концов щадить! Стало быть, если случайно обнаруживаются сносные хроники и хронисты, к числу коих, пожалуй, можно отнести Карамзина, то следует вполне удовлетвориться этим».

У Полтавській гімназії на Драгоманова чекало розчарування: його «історієлюбство» не знайшло відгуку в учителя історії Сорокіна, який навчав історії стародавнього Сходу «по методу т[ак] зв[аному] «отселе и доселе» без усяких розмов». Задля справедливості слід усе ж зауважити, що навчання історії у третьому класі гімназії, попри досить іронічне його сприйняття самим Драгомановим, без сумніву вплинуло на його «історієлюбство» хоча б тим, що не збудило відрази до історії взагалі і до стародавньої історії в тому числі. Навпаки, як згадуватиме він у своїх спогадах, «... репутація історика була причиною того, що товариші вложили на мене обов'язок написати хронологій для кафедри, а іноді й для рукавного вжитку. Дякуючи цьому я відповідав Сорокіну без помилки про всяких Апріасів і Ціаскарів...». Засвоюючи належним чином увесь, принаймні, фактичний матеріал – додамо ми.

У третьому ж класі Драгоманов отримує належний фундамент для розбудови своїх історичних знань і на наступні курси. «Як настали екзамени, – згадує він, – то я мусив наготовити кілька хронологій з усього курсу; ученики брали їх у рукави або клали в програми на той стіл, коло котрого сідали «обдумувати» викликані, поки один відповідав коло учительського стола. Чутка про таку функцію мою пішла по пансіону, і я отримав наказ виготовити такі хронології й для старших клас. Те я робив охоче раз через те, що здобув собі протекцію й трошки навіть повагу «старших», які тоді били «маленьких» ні за віщо, а вдруге через те, що це заповнило мій вільний час, якого в мене було багато, бо більшу частину науки своєї класи я знав іще з повітового училища. Така функція фабриканта хронологій зосталась зо мною років три, аж до «нової ери» в наших гімназіях, і через це я зарані вивчив усі учебники Кайданова (по якому ще вчилися старші класи), а потім Смараглова, а надто визубрив хронологію так, що старші іноді бавились зо мною в таку гру: «Скажи німецьких імператорів з кінця через одного» з тим, що за кожну [помилку? — *Авт.*] получиш по кулаку в спину, а як добре скажеш, то легеньку, а іноді й нелегеньку «шльопку» по потилиці з похвалою: «Молодець, історик!».

Nonen est omen – «в імені – доля!» Жартівливе прозвисько Драгоманова визначало, навіть якщо він того сам не усвідомлював, його модель поведінки в гімназії визначило й увесь його життєвий шлях. Схвалення гімназичним оточенням «історичних функцій» Драгоманова утвердило його в своїх нахилах. Особливо важливим для Драгоманова було спілкування з учнем сьомого класу Бекманом, який згодом, уже готуючись до магістерського екзамену із римської історії в університеті Святого Володимира, буде засланий до Самарської губернії у зв'язку з проходженням у «Справі щодо розповсюдження малоросійської пропаганди». «... Бекман, – згадує Драгоманов, – давав мені іноді читати книги, які брав із учительської бібліотеки, між іншим романи Вальтера Скотта, «Іліаду» та «Історію Греції» Джілліса в рос[ійському] перекладі».

Щодо цього загалом непоганого перекладу Джілліса варто знову навести оцінку Едуарда Пельца, який, порівнюючи стан видання історичної літератури з юридичною, зауважує: «Несравненно богаче виглядит отдел истории, который вкупе с географическими штудиями насчитывает 141 сочинение. Выражение «богаче», однако, здесь уместно лишь отчасти, скорее надлежало бы употребить слово «многочисленнее»; ведь при внимательном рассмотрении оказывается, что именно в отделе истории весьма мало значительных работ. Конечно, среди семнадцати переводов блистают имена таких авторов, как Герен, Гиллис, Капфиг и Мишо; однако ж о том, как обошлись с творениями сих мужей, дабы только получить возможность представить их перед цензурою, и сколь безжалостно выхолостила их затем эта последняя, может судить лишь читатель, способный сравнить переводы с оригиналами. Но совершенно очевидно, как сильно страдает в итоге ценность подобных сочинений!». На Драгоманова, однак, цей переклад справив надзвичайне враження, про що він сам згадує: «В. Скотт тоді не дуже мене заінтересував (це сталося пізніше), а від Гомера й Джілліса я зовсім погречивсь, зрештою, більше на вояцький лад: робив собі з паперу шлеми, коня з палок, які «метав» на взгляд богорівних Пелідів і Атрідів».

Основою ж вивчення давньої історії в гімназії залишалися підручники Кайданова і Смараглова, за якими навчали і Сорокін, і учитель старших класів Михайло Павлович Стеблін-Каменський – син одного з палких поборників української культури і друга

І.П. Котляревського, на могилі якого він на власний кошт спорудив пам'ятник. Підручник Смарагдова на довгі роки став базовим для всіх середніх закладів Російської імперії, отримав урядових відзнак і, водночас, хоча і з критичними застереженнями, схвалення не тільки фахівців, а й широкого загалу. Для ілюстрації останнього характерною здається оцінка цього підручника В.Г. Белінським, який в своїй рецензії так його характеризує: «Вот книга, заслуживающая полного внимания публики, утомленной эфемерными явлениями нашей литературы. Это почти первый учебник истории, составленный добросовестно, отчетливо, умно, с знанием дела», «Автор очень счастливо осуществил руководившую его мысль и составил очень дельный учебник для средних классов. Смело можем сказать, что труд г. Смарагдова превосходит все, с такою же целию составленные у нас учебники истории», і, нарешті, «История Греции и Рима, занимающая, как и должно быть, большую часть учебника, составлена очень хорошо, и без всякого сравнения, как уже и было сказано, со всеми существующими у нас руководствами к преподаванию истории».

І хоча впливи цих учителів на Драгоманова виявилися, як це впливає із спогадів останнього, мінімальними, його захоплення античністю в гімназії цілком розкрилося: «Зрештою, – згадує Драгоманов, – дедали Мих. Павлович і ходити в класи став зовсім рідко. А я, не маючи ніякої ради, взяв наново перечитувати Джіллліса і зовсім «сказився на греках», повернувши навіть зо свого «казу» й декого з товаришів, з якими я багато попсував паличок у «перилах» на сходах і на пансіонських вікнах, вживаючи їх як «метательные копья». Скінчилось тим, що інспектор (німець) перед вакаціями поставив усі бракуючі палички на мій рахунок і зажадав від мого батька щось рублів 3 – 5, пояснивши йому, що це за «метательные копья» — а la grecque. Батько, почувши від мене, що винні тут Гомер Гнедича та Джіллліс, тільки засміявся. На вакаціях батько дав мені якусь римську історію, але в якомусь такому перекладі, що я її не міг читати, то зостався при Гомері, з яким ховався в сараї; там, залізши в коляску і набивши собі кишені сухими сливами та вишнями, заїдав собі ними Пелідів і Атрідів. Це було тоді моє найвище «блаженство».

Уже згадане нами виключення Драгоманова із гімназії стало водночас і початком університетського періоду в процесі становлення Драгоманова як особистості і науковця. Саме в Університеті Святого Володимира повною мірою розкриється і схильність юнака до занять всесвітньою історією та її стародавнім, античним розділом особливо. Проте уможливили такі заняття, як це впливає з проведеного тут дослідження, його виховання в батьківському домі та навчання в Полтавській гімназії.

Література:

1. Богдан Кістяківський. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. Кістяківський. Вибране. – К., 1996. Що ж до впливу на становлення його загальнонаукових поглядів і методів занять античною історією див особливо: Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46-54.
2. Див. сумніви Плеханова щодо цієї тези Локка і її розгортання у французьких матеріалістів, хоча й у ширшому контексті: «Положение. Человек со всеми своими мнениями есть плод среды и преимущественно общественной среды. Это неизбежный вывод из основного положения Локка: по innate principles – нет врождённых идей. Противоположение. Среда со всеми своими свойствами есть плод мнений. Это неизбежный вывод из основного положения исторической философии французских материалистов: c'est l'opinion qui gouverne le monde» (мнения правят миром). – Г.В. Плеханов (Н. Бельтов). К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 13.
3. Про середовище дитинства і його роль у формуванні людини див. у вітчизняній історіографії особливо: Василь Ульяновський, Оксана Панчук. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров Микола. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 5-67, особливо с. 16 наст., з посиланнями на: Зеньковський В. В. Психологія дитинства. – Лейпциг, 1924 (перевид: М., 1996); Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – 2-е вид. – К.: Основи, 2001. – 328 с.
4. М. П. Драгоманов уже давно став одним із центральних об'єктів у дослідженнях вітчизняних (та й не тільки вітчизняних) науковців. Перші біографічні нариси розпочинаються, очевидно, з його

- автобіографії, вінчалних присвят, некрологів і розвиваються в справжню «Драгомановіану», усі розділи якої сьогодні вже й важко огледіти. Щодо виховання Михайла Драгоманова, його дитячих та юнацьких років див. особливо: Олена Пчілка [Косач Ольга]. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 38-64. Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова / І. Айзеншток // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 61-66. Бужинський М. До гімназійних літ М. П. Драгоманова / М. Бужинський // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 65.
5. Кухар В. М. Основні чинники формування світогляду Михайла Драгоманова у дитячому та шкільному віці / В.М. Кухар. // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. – Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія). – С. 141-148.
 6. За спогадами його сестри, Олени Пчілки, «...пращур нашого роду був заволока з Греччини, по національному походженню таки грек; служив він драгоманом при гетьманському уряді, за гетьмана Богдана Хмельницького, в Чигирині» (Олена Пчілка [Косач Ольга]. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 38-64). Про це як факт йдеться у: Терентьева Наталія, Балабанов Костянтин. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – Ч. I. – С. 70.
 7. Драгоманов М. П. Автожиттєпис. – К., 2009. – С. 8; Олена Пчілка. Спогади ... – С. 401-407. Див. також: До гімназійних літ М. П. Драгоманова. (Архівні доповнення до споминів О. Пчілки) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926 – Кн. 2-3. – С. 65-69.
 8. Див. таку оцінку: Міщук Р.С. Сторінки великого життя / Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»). – С. 607.
 9. Сич О.І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П. Драгоманова: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2010. – С. 11. Щоправда, тут мається на увазі не лише училище, а й Полтавська гімназія, з чим ми цілком погоджуємося.
 10. Міщук Р.С. Сторінки великого життя... – С.607.
 11. Олена Пчілка. Спогади ... – С. 428.
 12. Про це особливо див. розлогі уже цитовані вище спогади його сестри та архівні доповнення до цих спогадів: Олена Пчілка. Спогади ... – С. 430-435; До гімназійних літ... – С. 65-69.
 13. Вперше надруковано в журналі «Народ» (1894, № 11-15) і окремим виданням у Львові (1902). Ми цитуємо за: Драгоманов М.П. Два учителі // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»). – С.575-604.
 14. Там само. – С. 575
 15. Любовец Н.І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії // Українська біографістика = Biographistica ukrainica: зб. наук. праць. Вип. 6 / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; редкол. Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – С. 58-59.
 16. У примітках Міщука та Шандри до цього місця зауважується: «Тут йдеться про зміни в гімназійній освіті, коли за ухвалою нового міністра народної освіти Д. Толстого «мужиконенависника» (М. Драгоманов) «Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» (1874) почав відводити 45 % навчального часу на грецьку і латинську мови. Міністр твердив: «Ще шість років латини — і ви побачите, як угомониться молодь». – Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 576. Детальніше про історію гімназичної освіти в дореволюційній Росії див.: Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.) / И Алешинцев. – СПб.: Издательство О. Богдановой, 1912 – 346 с.; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 гг./С В Рождественский. – СПб.: Изд-во МНП, 1902. – 785 с. З приводу викладання класичних дисциплін у гімназіях дореволюційної Росії див. особливо: Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 544 с. особливо розд. 3, 4; Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – М.: РГГУ, 2000. – 240 с.
 17. Мається на увазі Фредерік Бастія (1801–1850) – французький економіст, державний діяч і публіцист, який не прийняв другу Французьку революцію 1848 р. і виступав з рішучою критикою соціалістичних та революційних ідей щодо перерозподілу власності, розуміючи це як Узаконений Грабж.
 18. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 576.

19. «Зрештою, – згадує Драгоманов, – один мій товариш, якого ще в Полтаві Полевич учив добровільно по-грецьки, казав мені, що Полевич сам признався, що любить більше грецьку мову, ніж латинську, і що радніший був би вчити завше дітей грецької мови...» (Там само. – С. 584).
20. Слід зауважити, що загалом оцінка викладацької діяльності Олександра Людвіговича Деллена в університеті є позитивною і що він, разом з І.Я. Нейкірхом, котрий викладав літературу грецьку, справив помітний вплив на другого улюбленого вчителя М. Драгоманова – на О.І. Строніна (див. про це: Бевз Т.А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 97).
21. Мається на увазі: Beiträge zur Kritik und Erklärung der Satiren des D. Jun. Juvenalis / von Alex. Ludw. Dellen / Kiew: Universitäts-Druckerei, 1846. – 426 + VIII s.
22. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 578.
23. Там само.
24. Неймовірно подумати (лат.).
25. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 579.
26. Там само. – С. 577.
27. Там само. – С. 579.
28. В одній з кращих статей в українській історичній науці, присвячених безпосередньо Строніну, Т. Бевз прямо називає його, у тому числі, й політологом. Див.: Бевз Т.А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 96.
29. Дослідженню його соціологічних і політичних поглядів присвячені нещодавно захищені дисертації у Російській Федерації: Симонова Е. В. Социологическая концепция А. И. Стронина: автореф. дис.... канд. социол. наук: спец. 22.00.01. – СПб., 2006. – 22 с.; Маркова А. В. Философия политики А.И. Стронина: автореф. дис.... канд. филос. наук: спец. 09.00.03. – М, 1994. – 23 с.
30. Олена Пчілка. Спогади ... – С. 421.
31. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 585.
32. Там само. – С. 580.
33. Эдуард Пельц. Литература и литераторы (Перевод главы из книги Э. Пельца (Т. Вельпа) «Petersburger Skizzen», изданной в Лейпциге в 1842 г.) // Новое литературное обозрение. – М., 1999. – С. 58-86. Див. також спеціальні розвідки А.І. Рейтблата щодо кола читання в Російській імперії ХІХ ст., у тому числі: Рейтблат А.И. Как Пушкин вышел в гении: Историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи // Новое литературное обозрение. – М., 2001. – С. 30-35.
34. Эдуард Пельц. Литература и литераторы. – С. 59.
35. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 585
36. Там само.
37. Там само. – С. 586-587
38. Гуревич П. Дело о распространении малороссийской пропаганды // Былое: Журнал посвященный истории освободительного движения. – Петербург, 1907. – № 7 (19). – С. 169.
39. У примітках до видання праць М. Драгоманова помилково пояснюється, що «Джїлліс (Жїлліс) Йоганн – німецький історик (поч. ХІХ ст.), автор багатотомної історії Греції» (Див.: Драгоманов М.П. Вибране. – Прим. 14). Насправді йдеться про переклад російською праці відомого англійського історика Джона Джїлліса (Гїлліса), а саме: Гиллис. История древней Греции, поселений и завоеваний оной, от первобытного состояния сей страны, до разделения Македонского государства, содержащая в себе историю словесных наук, философии, изящных художеств: в 8 ч. / Гиллис; пер. с англ. А. Огинского. – СПб., 1830-1831; в ориґіналі The history of ancient Greece: its colonies and conquests, from the earliest accounts till the division of the Macedonian empire in the East: including the history of literature, philosophy, and the fine arts.
40. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 575.
41. Мається на увазі переклад однієї з найвідоміших праць німецького історика Арнольда Герена (1760-1842): Герен А.Г.Л. Руководство к истории политической системы европейских государств и колоний их от образования оной, по открытии обеих Индий, до восстановления оной, чрез низвержение престола Французской империи, и до освобождения Америки: в 3 ч. – СПб.: Типография Х. Гинце, 1832-1834.
42. Эдуард Пельц. Литература и литераторы. – С. 59.
43. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 575.
44. Щодо Павла Степановича Стеблін-Каменського див.: Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии (Памятная книжка Полтавской губ. на 1865 и 1866 гг. – С. 461.

45. Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений, сочиненное С. Смарагдовым, учителем истории и географии при Сиротском институте императорского Гатчинского воспитательного дома. Напечатано иждивением С.-Петербургского воспитательного дома. – СПб.: Тип. 3-го департамента Министерства государственных имуществ 1840. – 497 с., VII и VIII с.
46. Белинский В. Г. Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений, сочиненное С. Смарагдовым, учителем истории и географии при Сиротском институте императорского Гатчинского воспитательного дома. Напечатано иждивением С.-Петербургского воспитательного дома. – СПб.: Тип. 3-го департамента Министерства государственных имуществ, 1840. – 497 с., VII и VIII с. // Белинский В. Г. Собрание сочинений. В 9-ти т. Т. 3: Статьи, рецензии и заметки. Февраль 1840 – февраль 1841. Подготовка текста В. Э. Бограда. – М.: Художественная литература, 1976. – С. 429.
47. Там само.
48. Там само. – С.431.
49. Переклад «Іліади», здійснений полтавчанином за походженням Миколою Івановичем Гнедичем (1784-1833) і сьогодні залишається найточнішим з перекладів цієї поеми російською мовою. Значення цього перекладу, його впливи на уми освічених людей в Російській імперії уже давно загально визнані. Тут наведемо тільки оцінку Е.Д. Фролова, яка визначає Гнедича як «... выдающегося поэта, обессмертившего свое имя переводом гомеровской «Илиады»» (Фролов Э. Д. Русская наука об античности... – С. 123). Доречно також зауважити, що Гнедич заповів рідному місту – Полтаві – свою багату бібліотеку. Передана в Полтавську гімназію, вона нараховувала близько 1,5 тис. одиниць і складалася з двох частин: російського, що називався «Российский язык» і нараховував 710 одиниць, та іноземний, що називався *lingua graeca*, *lingua Italia* і нараховував 559 одиниць (Павловский И.Ф., Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава, 1914 – С. 156-157).
50. Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 576.

Лагодзинский В.В. Относительно начал подготовки Михаила Драгоманова как антиковеда. В статье исследуется процесс становления Михаила Драгоманова как антиковеда. Делается вывод, что истоки антиковедческих пристрастий Драгоманова лежат в его гимназических студиях.

Ключевые слова: Михаил Драгоманов, К. Полевич, А. Строни, антиковедение, классические студии, гимназическое образование.

Lahodzynskiy V.V. Concerning the begining of Dragomanov's training as an expert on antiquity. The article investigates the process of Michael Dragomanov's establishing as an historian of ancient civilization. It is concluded that the origins of Dragomanov's preferences a to an ancient history are in his gymnasium studios.

Key words: Michael Dragomanov, C. Polevich, A. Stronin, classical studios, gymnasium education.